

بررسی ساختار طرح‌های لچک ترنجی قالی اردکان یزد

زهرا اردکانی موقتی

دانشجوی کارشناسی ارشد طراحی فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز

دکتر فاطمه اکبری

استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز

چکیده

براساس مطالعات صورت گرفته هنوز مدارک مستند و دقیقی درباره‌ی پیشینه‌ی قالی بافی در استان یزد تا قبل از دوره‌ی قاجاریه در دست نیست؛ به همین علت نمی‌توان صرفاً به سبب افول نساجی دستی، که موجب روی آوردن شعرباغان یزدی به قالی بافی و رواج این هنر-صنعت در استان یزد شد، قاجاریه را نقطه‌ی شروع قالی بافی در این استان به حساب آورد. با این حال بنابر مطالعات و تحقیقات انجام گرفته، شروع قالی بافی در اردکان، به اوایل قرن جاری و حدود سال‌های ۱۳۴۴ هجری قمری (۱۳۰۵ هجری شمسی) باز می‌گردد.

مقاله حاضر می‌کوشد ضمن معرفی قالی اردکان یزد، به بررسی ساختار طرح‌های لچک ترنج بافته شده در این منطقه نیز بپردازد، تا ضمن پی بردن به میزان آگاهی طراحان قالی از قواعد حاکم بر نظام طراحی سنتی فرش دستباف، مقدار اثرپذیری طراحان اردکانی از قالی‌های کاشان و نائین نیز مشخص گردد. تحقیق پیش‌رو به روش توصیفی-تحلیلی است و اطلاعات گردآوری شده به شیوه‌ی کتابخانه‌ای و میدانی، با رویکرد کیفی-تطبیقی مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند.

مقدمه

«مهم‌ترین کالایی که تا حدود ۱۸۶۵ میلادی در یزد تولید می‌شد، پارچه‌های ابریشمی بود و یزد یکی از صادرکنندگان این نوع کالا بوده است - اما پس از آفت کرم ابریشم در حدود سال ۱۸۶۵ میلادی در نواحی جنوبی و مرکزی ایران از جمله یزد، تربیت و بهره‌وری از آن نیز کاهش یافت.» (عزیزی، کریمیان، ۱۳۹۴: ۲۴۵)

البته از سویی دیگر نیز تقارن زمانی حکومت قاجاریه با انقلاب صنعتی در اروپا و به ویژه انگلستان، که با مجموعه‌ای از دگرگونی‌های فنی، صنعتی، اقتصادی و اجتماعی همراه بود، سبب شد تا برخی

تکنولوژی‌ها و کالاهای اروپایی به سرعت وارد کشور شوند. این دوران آغاز تغییر و تحول صنعت، فرهنگ و جامعه ایرانی برای همگام شدن با بزرگ‌ترین تحول جهان معاصر خود، یعنی انقلاب صنعتی بود.

سرانجام، آفت کرم ابریشم و ورود ماشین آلات نساجی و پارچه‌های ارزان قیمت اروپایی به افول نساجی دستی و به ویژه شعربافی^[۱] در استان یزد انجامید. بر همین اساس شعربافان یزدی نیز برای گذران زندگی، به قالی‌بافی رو آوردند.

در حدود سال ۱۳۲۷ هجری قمری (۱۲۸۸ هجری شمسی) حاکم وقت یزد بافندگان را از کرمان برای آموزش قالی‌بافی به یزد آورد و کارگاهی را در پشت مسجد جامع یزد دایر کرد. در اوایل دوره پهلوی، حکومت به جهت حفظ قالی‌بافی دستور داد تا طرح قالی‌بافی در کل کشور منتقل شود. اما این طرح مدت‌ها بعد وارد یزد شد. چراکه در آن زمان وضعیت صنایع دستی در استان یزد مساعد بود و انواع دست‌بافته‌ها در آنجا تولید می‌شد. از همین رو قالی‌بافی در یزد روند ایستایی داشت، تا این که در حدود سال ۱۳۴۴ هجری قمری (۱۳۰۵ هجری شمسی) به اردکان آمد. «اولین کارگاه قالی‌بافی اردکان در نزدیکی دروازه سیف و با دو دار قالی‌بافی ایجاد شد. بافندگان نیز تماماً مرد بودند. اما به سبب عدم استقبال مردم این کارگاه حدود ۱۰ تا ۱۲ سال تعطیل بود، تا این که صدرافضلاء دستور احیای مجدد آن را داد و بدین ترتیب دومین کارگاه قالی‌بافی در اردکان احداث گردید، که این بار زنان از آن استقبال چندانی نکردند. زیرا در آن زمان زیلوبافی در اردکان رایج بود و معتقد بودند در صورت پرداختن به قالی‌زیلو فراموش می‌شود.» (هاثقی اردکانی^[۲]، ۱۳۸۸)

در پژوهش حاضر بنا داریم تا ضمن شناخت بستر فرهنگی-تاریخی استان یزد به رواج قالی‌بافی در این استان و چگونگی ورود آن به شهرستان اردکان بپردازیم و طرح لچک ترنج را به عنوان یکی از پرکاربردترین طرح‌های امروز فرش اردکان مورد بررسی قرار دهیم. در

۱- شعربافی: به موی انسان یا حیوان «شعر» گفته می‌شود. در اصطلاح بافندگی، شعر نوعی پارچه است که با مو یا ابریشم و با دستگاه بافندگی چهاررودی بافته می‌شود. شعربافی در یزد، اصفهان و کاشان رواج داشته است.

۲- مصطفی هاتقی اردکانی؛ کارشناس فرش و صنایع دستی

این میان با توجه به این که فرش‌بافی در اردکان پیشینه‌ای حدوداً صد ساله دارد و از ابتدا تحت تأثیر کرمان و سپس کاشان و نائین بوده، پرسش‌هایی مبنی بر میزان اصالت طراحی فرش در اردکان به وجود می‌آید. این که طراحان فرش اردکان تا چه میزان به فوائد حاکم بر نظام طراحی سنتی آگاه‌اند و این امر به چه اندازه در فرش‌های لچک ترنجی اردکان رعایت گردیده است و ساختار طرح‌های لچک ترنجی اردکان تا چه حد متأثر از فرش‌های کاشان و نائین می‌باشد.

پیشینه قالی‌بافی در استان یزد

استان یزد در همسایگی استان‌های خراسان، کرمان، اصفهان و فارس است. «فعالیت صنعتی استان، مبتنی بر فعالیت‌های رشته‌ی نساجی، قالی‌بافی و گلیم‌بافی است و از نظر معدن، این استان در زمره‌ی بزرگ‌ترین مناطق معدنی ایران است.» (طباطبائی اردکانی، ۱۳۸۱، ۱۶۰) «از زمان‌های دور مردم این سامان در کار کشاورزی، باغداری، بافندگی و مسگری نامدار بوده‌اند. مهم‌ترین کارهای دستی این استان ترمه‌بافی، ابریشم‌بافی، بافتن پارچه‌های نخی، قالی‌بافی، زیلوبافی و گیوه‌بافی است.» (سازمان جغرافیای نیروهای مسلح، ۱۳۶۹، ۱۲۸)

براساس مطالعات صورت گرفته هنوز نمی‌توان برای شروع قالی‌بافی در این استان تاریخچه مشخص و مستندی ارائه کرد. هر چند سابقه طولانی بافت زیلو و پارچه‌های نخی و ابریشمی نفیس از دیرباز تا به امروز، صحت اخبار رسیده درباره‌ی قالی‌بافی در استان یزد را قوت می‌بخشد، اما به اثبات نمی‌رساند. به طور مثال سیسیل ادواردز در پی نوشت صفحه‌ی ۲۴۵ کتاب «قالی ایران» به نقل از گوویا^[۳] که در سال ۱۶۰۳ میلادی (۱۰۲۲ هجری قمری) از یزد بازدید کرده، آورده که در آشور، ۱۴ فرسنگی یزد، قالی بسیار زیبا و گران‌بهایی گسترده بودند و اضافه می‌کند بهترین فرش دنیا در یزد بافته می‌شود. اما ادواردز در ادامه به این موضوع اشاره دارد که «در هیچ جای دیگر ندیدم که به قالی‌بافی در یزد در زمان صفویه اشاره شده باشد و احتمال دارد که گوویا مرتکب اشتباه شده و منظور وی کرمان بوده است.» (ادواردز، ۱۳۶۸، ۲۴۵)

گفتنی است ادواردز در فصل سیزدهم کتاب خود، قالی یزد را ذیل عنوان «کرمان و حول و حوش آن» آورده و مختصر توضیحی درباره‌ی آن ارائه کرده است. گمان می‌رود این کم‌توجهی به علت نوپا بودن صنعت فرش یزد در آن برهه‌ی زمانی بوده، چراکه پیش‌تر «مهم‌ترین کالایی که تا حدود سال ۱۸۶۵ میلادی در یزد تولید می‌شد، پارچه‌های ابریشمی بود و یزد یکی از صادرکنندگان این نوع کالا بوده است.» (عزیزی، کریمی‌ان، ۱۳۹۴، ۲۴۵)

«اما پس از آفت کرم ابریشم در حدود سال ۱۸۶۵ میلادی، در نواحی جنوبی و مرکزی ایران از جمله یزد، بهره‌وری از آن نیز کاهش یافت.» (بافقی، ۱۳۷۷، ۱۷۷) البته کاهش کشت ابریشم، تنها در نتیجه آفت نبود؛ بلکه عوامل دیگری همچون رقابت سخت با اروپائیان، به خصوص با پارچه‌های خوش بافت انگلیسی که به سبب انقلاب صنعتی اروپا و نهضت همه جانبه کارخانه‌های اروپایی با قیمتی نازل به ایران وارد می‌شدند، به تدریج موجب افول نساجی دستی و به ویژه شعربافی در یزد و سایر شهرهای مرتبط با این هنر-صنعت گشت. از همین رو «در حدود سال ۱۳۲۷ هجری قمری مشیرالدوله حاکم وقت یزد بافندگان را به جهت آموزش قالی‌بافی از کرمان به یزد آورد» (هاثقی اردکانی، ۱۳۹۵) و شعربافان یزدی برای گذران زندگی به قالی‌بافی روی آوردند.

با توجه به این که ادواردز در سال ۱۹۴۸ میلادی (۱۳۶۷ هجری قمری) سفر خود را به ایران آغاز نمود، احتمال می‌رود که قالی یزد در این چهل سال هنوز به هویتی مستقل از فرش کرمان دست نیافته بود. به همین سبب وی در کتاب قالی ایران این چنین بیان می‌دارد که «تا چند سال قبل شهر یزد یک مرکز مهم قالی‌بافی به حساب نمی‌رفت.»

مشیرالدوله حاکم وقت یزد بافندگانی را از کرمان به جهت آموزش قالی‌بافی به یزد آورد و از آنجا که علی اصغر اردکانی (مجدالعلما) از علما و حاکم وقت اردکان رابطه‌ی نزدیکی با مشیرالدوله داشت، می‌توان حدس زد که قالی‌بافی با تلاش ایشان در سال‌های بعد وارد اردکان شده است.» (هاتفی اردکانی، ۱۳۹۵)

نخستین کسارگاه قالی‌بافی اردکان در محل چرخ‌ساب و تسوسط بافندگانی تماماً مرد فعالیت خود را آغاز نمود. آقایان حاج ابراهیم تقی‌نویزاده، حجست الاسلام حسینی‌نژاد و کلانتر از اولین افرادی بودند که در اردکان به قالی‌بافی روی آوردند. با گسترش قالی‌بافی، کارگاه‌ها در داخل خانه‌ها گسترش یافت و کم‌کم زیلوبافی کنار گذاشته شد.

از آنجا که هنرمندان قالی‌باف اردکانی زیر نظر هنرمندان کرمانی و یا یزدی‌های آموزش دیده توسط کرمانی‌ها، بافت قالی را آغاز کردند، «طرح‌های بافته شده در ابتدا شدیداً متأثر از کرمان بودند که در این میان طرح بته‌جقه (بته بادامی) سرهم سوار با استقبال بیشتری مواجه بوده است.» (همان، ۱۳۹۵)

با توجه به مهارت قالی‌بافان اردکانی در تولید قالی‌هایی با کیفیت از نظر بافت، طرح و رنگ؛ قالی‌اردکان خیلی زود مورد توجه تجار و بازاریان قرار گرفت و همین امر سبب شد تا تولیدکنندگان قالی‌اردکان با همسایگان اصفهانی خود همچون نائین و کاشان ارتباط برقرار نمایند. به طوری که این امر موجب شد تا عرصه‌ای برای ورود طرح‌های کاشان و نائین به اردکان فراهم آید. البته در رقابت میان طرح‌های کاشان و نائین، طرح کاشان با استقبال بیشتری مواجه گردید و در حدود ۹۰ درصد دارهای اردکان را به خود اختصاص داد. از همین رو طرح نائین به میبد رفت و اکنون حدود چهل سال است که در آن جا بافته می‌شود. همچنین همزمان با تغییرات صورت گرفته در حوزه‌ی طرح و نقش، بافندگان مرد نیز جای خود را به زنان دادند و زنان به بافندگان اصلی فرش اردکان تبدیل گشتند.

ساختار طرح لچک ترنج

سیسیل ادواردز در کتاب خود ورود طرح لچک ترنج به قالی را به استادکاران تبریزی

(ادواردز، ۱۳۶۸، ۲۴۵) اما در ادامه به رونق فرش‌بافی در یزد و روستاها و شهرهای اطراف آن اشاره می‌کند و در این میان از دو نقشه قدیمی فرش یزد به نام «هراتی» (گل و ماهی) و «سردار جنگی» صحبت به میان می‌آورد و معتقد است که «توسعه سریع این صنعت، موجب از بین رفتن ویژگی‌های مشخص قالی گردید. قالی این شهر نوع جالب توجهی را تشکیل می‌داد و ارزش نگهداری داشت. ولی میزان تقاضا از تهران برای قالی کرمان به قدری بود که بازرگانان یزدی چندین نفر طرح و قالی‌باف برای بافتن قالی از کرمان به یزد بردند، به طوری که در اندک مدتی قالی مخصوص یزد از بین رفت.» (همان، ۱۳۶۸، ۲۴۶)

در این میان البته نباید از نقش شرکت‌های چند ملیتی غافل شد. «شرکت‌های مذکور در ظاهر برای تشویق صادرات فرش ولی در واقع برای به دست آوردن سود بیشتر، قالی‌بافان را تشویق به بافت فرش‌های ارزان قیمت و مناسب تقاضای بازارهای باب اروپا و آمریکا می‌کردند که اکثراً با کیفیت نازل بافت و رنگ‌های شیمیایی فرار (معروف به جوهری) همراه بود.» (حشمتی رضوی، ۱۳۸۷، ۲۴۱) شرکت انگلیسی-یونانی «فرش شرق لندن» نیز در اصفهان، کرمان و یزد فعالیت داشت. شیوه‌ی کار آن‌ها به صورتی بود که طرح قالی‌های مورد نظر را از لندن برای نماینده‌ی شرکت آقای ملک کریم، در ایران ارسال می‌کردند. سپس طرح‌ها جهت روکشی به کرمان و کاشان فرستاده می‌شد و در مرحله‌ی بعد این طرح‌ها در مناطقی از استان یزد مانند: شهرستان‌های یزد و مهریز، منطقه‌ی احمدآباد یزد و روستای منشاد بافته می‌شدند. «در نهایت این قالی‌ها از یزد به اصفهان فرستاده می‌شد تا در آنجا شسته و آماده شده به شرکت شرق لندن در انگلستان فرستاده شود.» (عطرگیران، منصورزاده، ۱۳۹۳، ۵۱)

ساختار فنی قالی‌های استان یزد

«فرش یزد یکی از سالم‌ترین فرش‌های ایران از نظر معایب بافت است.» (طالب‌پور، ۱۳۸۶، ۴۲۹)

قالی‌های این استان بر روی دارهای عمودی گردان، با گره نامتقارن (فارس‌ی)، به صورت دو پوده، از جنس پنبه یا پشم و با تار پنبه‌ای تولید می‌گردد. پرز قالی‌ها نیمه بلند است و «پرداخت قالی‌ها با قیچی‌های ماشینی و در کارگاه‌های پرداخت قالی صورت می‌گیرد.» (همان، ۱۳۸۶، ۴۲۸)

«۷۵ درصد قالی‌های استان یزد از خامه‌ی پشم و ۲۵ درصد از خامه‌ی کرک بافته می‌شود.» (نویزاده^[۱]، ۱۳۹۴) خامه‌ی مصرفی معمولاً از بازار تهران یا اصفهان تهیه می‌گردد. همچنین گفتنی است ابزار قالی‌بافی در استان یزد بسیار ساده و محدود هستند. این ابزار شامل: پاکی (کاردک)، برپاکی (چاقو)، کلوزار (دفتین-شانه) و دیلم است. «چاقو کارد پهنی است که برای بریدن نخ پرز به کار می‌رود. دیلم ابزاری خاص در منطقه کرمان و یزد است، که جهت کوبیدن روی گره‌ها و یکنواخت نمودن آن‌ها به کار می‌رود. شانه یا کلوزار نیز به جهت کوبیدن روی نخ پود به کار می‌رود.» (طالب‌پور، ۱۳۸۶، ۴۲۸)

همچنین شیرازه فرش‌ها به صورت متصل موازی است به طوری که شیرازه پیچی همزمان با بافت فرش انجام می‌گیرد. به همین سبب کناره‌های قالی از دوام مناسبی برخوردار هستند. رج‌شمار قالی‌های استان یزد نیز به طور میانگین بین ۲۵ الی ۳۵ رج متغیر است اما در موارد خاص رج‌شمارهای بالاتر نیز تولید می‌گردد.

قالی اردکان یزد

بنابر بررسی‌های انجام گرفته، شروع قالی‌بافی در اردکان، به اوایل قرن جاری و حدود سال ۱۳۴۴ هجری قمری (۱۳۰۵ هجری شمسی) باز می‌گردد. تا پیش از این صنایع دستی شاخص اردکان را زنجیربافی، زیلوبافی و کرباس‌بافی تشکیل می‌داد، اما در اواخر دوره‌ی قاجار و در «حدود سال ۱۳۲۷ هجری قمری (۱۲۸۸ هجری شمسی)،

۴- محمد مهدی نبی‌زاده؛ رئیس اداره فرش سازمان صنعت، معدن و تجارت استان یزد

کلی طرح‌های لچک ترنج فرش اردکان (با توجه به قواعد سه گانه مذکور) میزان اقتباس نقشه‌های لچک ترنج اردکان از طرح‌های کاشان و نائین مشخص گردد.

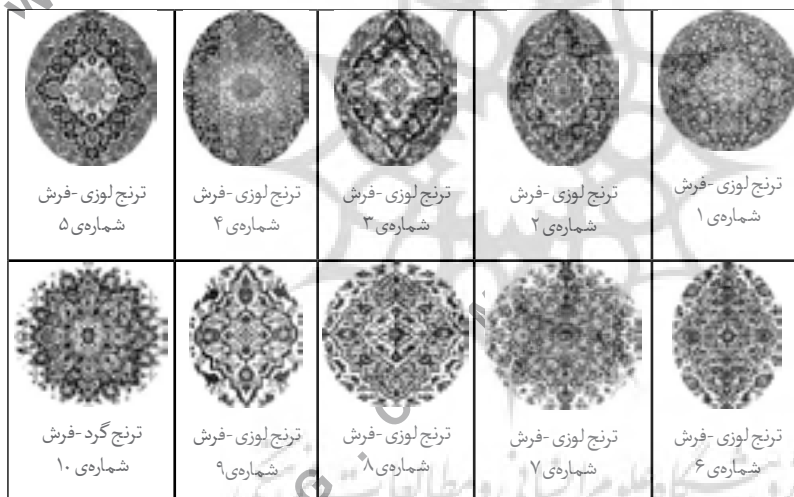
شایان ذکر است با توجه به اینکه سابقه‌ی قالی‌بافی در اردکان به حدود صد سال می‌رسد، فرش‌های کاشان و نائین مورد استناد در این مقاله، همگی مربوط به محدوده‌ی زمانی یک قرن اخیر و معاصر می‌باشند.

- بررسی ساختار ترنج

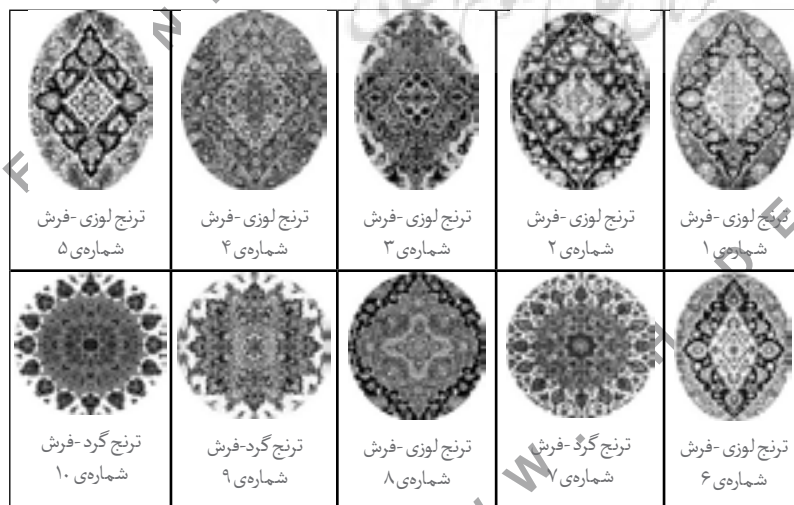
به طور معمول فرم ترنج در فرش‌های شهری بافت به سه دسته کلی تقسیم می‌گردد:

۱- ترنج گرد ۲- ترنج بیضی ۳- ترنج لوزی

از مجموع سی عدد فرش مورد بررسی، پانزده فرش دارای ترنج لوزی، چهارده فرش دارای ترنج گرد و فقط یک فرش با ترنج بیضی می‌باشند. در این میان از ده فرش لچک ترنجی اردکان، هشت فرش دارای ترنج لوزی و دو فرش دارای ترنج گرد هستند. همچنین در نمونه‌های انتخابی فرش کاشان نیز شاهد هفت فرش با ترنج لوزی و سه فرش با ترنج گرد می‌باشیم. در نمونه فرش‌های نائین نیز نه فرش دارای ترنج گرد هستند و فقط یک فرش با ترنج بیضی طراحی شده است. گفتنی است زوایای ترنج‌های لوزی عموماً ۹۰ درجه است و ترنج‌های گرد با زاویه‌ی ۲۲/۵ درجه و ترنج بیضی با زاویه‌ی ۹۰ درجه ترسیم گشته‌اند.

جدول شماره‌ی ۱: انواع ترنج در فرش اردکان

جدول شماره‌ی ۲: انواع ترنج در فرش کاشان

نسبت داده و معتقد است احتمالاً آنان برای اولین بار این طرح را از روی جلد کتب قدیمی اقتباس کرده‌اند. او همچنین در ادامه این چنین آورده که «طرح لچک ترنجی با همه زیبایی و ظرافت آن، یک طرح کاملاً ایرانی به شمار می‌رود. نخستین بار در قرن پانزدهم میلادی (قرن دهم هجری) به عنوان طرحی برای جلد‌های برجسته چرمی مورد استفاده قرار گرفت. در قرن شانزدهم میلادی (قرن یازدهم هجری) این طرح برای قالی‌بافی به کار رفت و تا امروز به عنوان یک طرح نمونه و رسمی ایران باقی مانده است» (ادواردز، ۱۳۶۸: ۴۷).

«برای انواع معمولی این طرح اندازه‌های معینی داده نشده است، ولی ایرانیان قواعدی در این زمینه دارند که مایلند در صورت امکان به کار برده شود. چه می‌دانند اگر این دستورالعمل‌ها به کار بسته شود، موجب می‌گردد قالی متناسب و خوش قطع از کار درآید.

این قواعد سه گانه به شرح زیر است:

۱- درازای ترنج یعنی قسمت بیضی آن (غیر از دو سر و گردن آن) باید مساوی $\frac{1}{4}$ درازای تمام قالی باشد.

۲- پهناى حاشیه باید مساوی $\frac{1}{6}$ یا $\frac{1}{8}$ پهناى قالی باشد.

۳- مجموع پهناى حاشیه‌های باریک باید مساوی پهناى حاشیه اصلی باشد.» (همان، ۱۳۶۸: ۵۰-۵۱)

ساختار طرح لچک ترنج در قالی‌های اردکان

فرش ایران دارای طرح‌های متنوعی است، که از این میان طرح لچک ترنج به جهت زیبایی و کثرت استفاده و تولید، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این طرح امروزه یکی از پرکاربردترین نقشه‌های فرش اردکان به حساب می‌آید.

در این پژوهش به جهت دست‌یابی به ساختار طرح قالی‌های لچک ترنج اردکان، ده نمونه فرش لچک ترنجی اردکان را به شیوه اتفاقی (رتنوم) انتخاب کرده و با ده نمونه از فرش‌های معاصر کاشان و نائین که به همین شیوه انتخاب شده‌اند به صورت تطبیقی مورد مطالعه قرار دادیم. تا ضمن بررسی ساختار

۵- به طور معمول $\frac{1}{4}$ در فرش‌های مناطق ترکی باف و $\frac{1}{6}$ برای فرش‌های مناطق فارسی باف لحاظ می‌گردد.

و ترنج‌های هفت فرش دیگر نیز همگی کوچکتر از نسبت $\frac{1}{3}$ طراحی شده‌اند. (تصویر شماره ۲)

از مجموع فرش‌های نائین نیز صرفاً ترنج بیضی شکل فرش شماره شش نسبت $\frac{1}{3}$ را رعایت نموده است. زیرا نه ترنج دیگر گرد هستند و رعایت نسبت مذکور بیشتر برای ترنج‌های بیضی و لوزی کاربرد دارد و برای ترسیم ترنج‌های گرد کمتر به کار گرفته می‌شود. چراکه در آن صورت نسبت ترنج در عرض فرش بزرگتر از حد معمول شده و فضای کمی برای متن به جهت چرخش شاخه‌های اسلیمی و ختایی باقی می‌گذارد. (تصویر شماره ۳)

- بررسی ساختار لچک

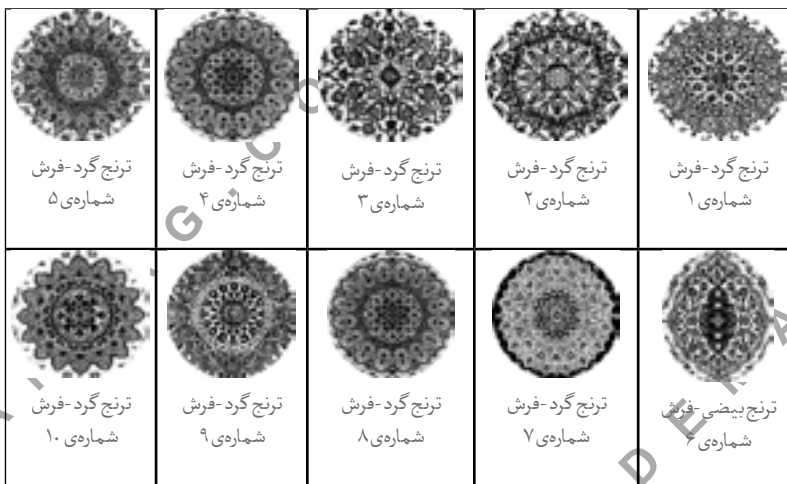
در فرش اصطلاح لچک به «گوشه یا کنج» اطلاق می‌شود. این طرح فرم سه گوشه است که در چهار طرف قالی و معمولاً معادل $\frac{1}{4}$ نقش ترنج ترسیم می‌گردد. البته نسبت میان لچک با ترنج در قالی‌های مختلف متفاوت است و مقیاس مشخصی ندارد.

لچک، یا همان طرح $\frac{1}{4}$ ترنج است و یا متناسب با طرح کلی ترنج ترسیم می‌گردد. انواع مختلف لچک عبارتند از: لچک تودرتو، لچک مداخل، لچک مداخل کنگره‌ای، لچک چهار ترنج، لچک طره‌ای و لچک قرینه.

در اینجا از مجموع فرش‌های گردآوری شده، بیست و هفت فرش دارای لچک طره‌ای تودرتو می‌باشند. به طوریکه مجموع ده فرش اردکان با لچک طره‌ای تودرتو ترسیم شده‌اند. که از این تعداد هشت فرش دارای لچک سه متن و دو فرش دارای لچک دو متن هستند.

از مجموع فرش‌های کاشان نیز نه فرش با لچک طره‌ای تودرتو طراحی شده‌اند و تنها لچک یک فرش به صورت قرینه ترنج و به صورت تودرتو رسم گشته است. از این میان، هفت لچک در سه متن، یک لچک در دو متن و دو لچک در چهار متن طراحی شده‌اند.

در میان فرش‌های نائین نیز شاهد هشت لچک طره‌ای تودرتو، یک لچک طره‌ای و یک لچک طره‌ای مداخل هستیم، که از این

جدول شماره ۳: انواع ترنج در فرش نائین

با توجه به بررسی‌های انجام گرفته، تأثیرپذیری فرش‌های لچک اردکان از کاشان به خوبی آشکار است. به طوریکه ۸۰ درصد ترنج‌های ترسیم شده در قالی اردکان به شکل لوزی و متأثر از ترنج فرش‌های کاشان می‌باشند و تنها ۲۰ درصد از فرش‌های اردکان با ترنج گرد و متأثر از نقشه‌ی نائین طراحی شده‌اند. البته این در حالی است که فرش کاشان و نائین نیز بی‌تأثیر از یکدیگر نبوده و نیستند. آن‌چنان‌که سنت طراحی ترنج گرد در کاشان نیز به چشم می‌خورد، همچنین تمامی ترنج‌های مورد بررسی در این پژوهش به صورت تو در تو طراحی شده‌اند به طوری که ترنج‌های لوزی با سه متن و ترنج‌های گرد در چهار متن و یا سه متن ترسیم گشته‌اند، تنها نمونه ترنج بیضی شکل نیز در دو متن رسم شده است و این نشانه وجه اشتراک فرش‌های نائین، کاشان و اردکان می‌باشد.

- نسبت ترنج به متن

هم‌چنان‌که گفته شد، بر اساس قواعد سه گانه حاکم بر طراحی نقشه لچک ترنج، درازای ترنج (غیر از دو سر و گردن آن) باید مساوی $\frac{1}{3}$ درازای تمام قالی باشد. بر اساس این تعریف از مجموع سی نمونه جمع‌آوری شده، فقط چهار طرح لچک ترنج برابر با قائده مرسوم رسم شده‌اند. به طوری که از ده فرش لچک ترنجی اردکان، هشت ترنج بزرگتر از نسبت $\frac{1}{3}$ و دو ترنج (فرش‌های شماره‌ی دو و پنج که جزء فرش‌های قدیمی اردکان به حساب می‌آیند)، برابر با نسبت مذکور ترسیم گشته‌اند. (تصویر شماره ۱)

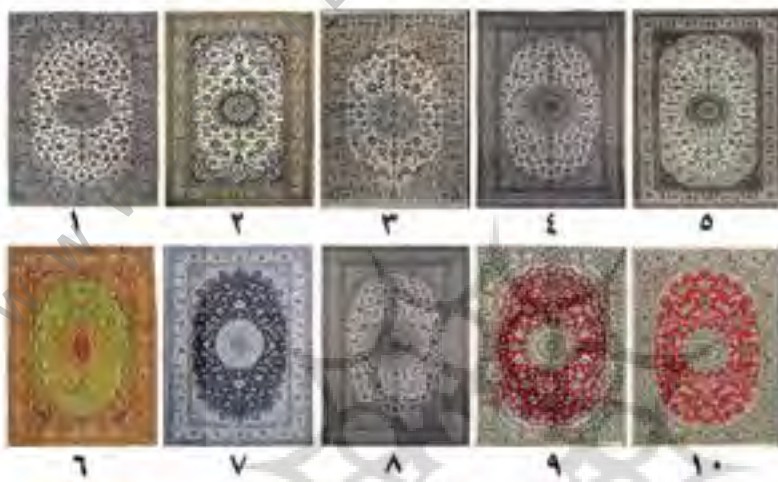
تصویر شماره ۱: ۱۰ نمونه فرش انتخابی اردکان

از میان طرح‌های کاشان نیز فقط ترنج فرش شماره‌ی یک، نسبت مذکور را رعایت نموده است. در این میان فرش شماره شش بزرگتر از نسبت ذکر شده ترسیم گشته

تصویر شماره ۲: ۱۰ نمونه فرش انتخابی کاشان

تصویر شماره ۳: ۱۰ نمونه فرش انتخابی نائین

معیار مذکور طراحی و تولید شده‌اند و حاشیه بیست فرش دیگر کوچکتر از حد معمول ترسیم شده است. در واقع از ده فرش حوزه اردکان، حاشیه شش فرش با تناسب مذکور هم خوانی دارد و فقط حاشیه‌ی چهار فرش، کوچکتر از این نسبت طراحی شده است. همچنین نسبت مجموع حواشی کوچک به حاشیه اصلی، صرفاً در سه فرش رعایت شده و در هفت فرش دیگر نادیده انگاشته شده است.

از میان ده فرش کاشان نیز، حاشیه‌ی چهار فرش متناسب با پهنای قالی ترسیم شده، اما حاشیه‌ی شش فرش باقی مانده کوچکتر از تناسب مذکور طراحی شده است. نسبت حاشیه‌های کوچک به حاشیه‌ی اصلی نیز در شش فرش رعایت شده و فقط در چهار فرش لحاظ نشده است.

اما از مجموع ده فرش نائین حاشیه‌ی همگی کوچکتر از تناسب معمول طراحی شده است. به طوریکه هیچ یک از حاشیه‌ی فرش‌ها حتی به تناسبات مذکور نزدیک هم نمی‌باشند. با این حال نسبت حواشی کوچک به حاشیه‌ی اصلی در هشت فرش رعایت شده و تنها در دو فرش این قاعده نادیده گرفته شده است.

نتیجه‌گیری

در ابتدا لازم به ذکر است که با توجه به حجم بالای جداول تحلیل ساختاری و محدودیت مقاله، صرفاً نتایج حاصل شده مورد استناد قرار گرفته و از آوردن جداول صرف نظر شده است. بر این اساس با توجه به نتایج حاصل از بررسی‌های انجام شده می‌توان این چنین بیان داشت که ۸۰ درصد ترنج‌ها و لچک‌های ترسیم شده در قالی اردکان متأثر

تعداد مجموعاً چهار لچک به صورت سه متن، چهار لچک دو متن، یک لچک چهار متن و یک لچک تک متن طراحی شده‌اند.

در بررسی لچک‌های رسم شده در فرش‌های اردکان، کاشان و نائین همچنان شاهد یک سنت مشترک هستیم و این امر تأکید دوباره‌ای است بر این مسأله که نه فقط اردکان متأثر از کاشان و تا حدی نائین است بلکه کاشان و نائین نیز با وجود طرح‌های فرش اختصاصی منطقه خود، به سبب اشتراکات فرهنگی‌شان تا حدودی از یکدیگر متأثر بوده و هستند. گفتنی است لچک‌های کوچک با زاویه‌ی ۴۵ درجه و لچک‌های بزرگ‌تر با زوایای ۹۰ و ۴۵ درجه ترسیم گشته‌اند.

-نسبت حاشیه به متن

سیسیل ادواردز در کتاب «قالی ایران» در ذیل عنوان رسوم و عقاید در طرح‌های قالی ایران، درباره‌ی اهمیت حاشیه در فرش چنین بیان می‌دارد که، «تاکنون هرگز کسی قالی ایران را بدون حاشیه ندیده است. زیرا ایرانیان حاشیه را به عنوان اساس، پایه و زیربنای لازمی تلقی می‌کنند که طرح زمینه باید بر اثر آن جلوه‌گر شود. طراحان قالی در ایران معتقدند که فقدان حاشیه سبب خواهد شد که نظر بیننده منحرف شود و در نتیجه طرح اصلی به عنوان قسمت مهم و اساسی مورد توجه قرار نگیرد. به علاوه این حاشیه در هر طرف باید شامل قسمت وسط که حاشیه‌ی اصلی است و یک یا دو سه حاشیه باریک‌تر نیز باشد.» (ادواردز، ۱۳۶۸: ۴۴)

یکی دیگر از قوائد سه گانه در طراحی فرش‌های لچک ترنج مربوط به نحوه‌ی ترسیم حاشیه است. به طوریکه در طراحی سنتی فرش، پهنای حاشیه بسته به منطقه بافت، مساوی $\frac{1}{4}$ یا $\frac{1}{8}$ پهنای قالی ترسیم می‌گردد و مجموع پهنای حاشیه‌های باریک باید مساوی پهنای حاشیه اصلی باشند.

با توجه به اینکه مجموع سی فرش انتخاب شده مربوط به حوزه‌ی منطقه‌ی فارسی بافت (گره متقارن) هستند، مبنای سنجش نسبت پهنای حاشیه به عرض قالی $\frac{1}{8}$ در نظر گرفته شده است. اما نتیجه‌ی بررسی‌ها حاکی از این است که از این تعداد فقط ده فرش منطبق با

از طرح فرش‌های لچک ترنجی کاشان است. گواه این مدعا ترنج‌های لوزی شکل و لچک‌های طره‌ای تودرتوای هستند که مطابق با سنت طراحی نقشه‌های لچک ترنجی فرش کاشان طراحی و بافته شده‌اند. گفتنی است تنها ۲۰ درصد از طرح‌های اردکان به سبب ترسیم ترنج گرد و تودرتو متأثر از نقشه‌ی نائین می‌باشند.

اما با توجه به قواعد سه‌گانه‌ی مرسوم در طراحی سنتی فرش‌های لچک ترنجی، در می‌یابیم که طراحان فرش اردکان صرفاً به کپی‌برداری از نقشه‌ی فرش‌های کاشان یا نائین نمی‌پردازند، بلکه خود به رسوم و قواعد طراحی سنتی آگاه‌اند. به همین سبب در ۵۰ درصد فرش‌های مورد بررسی قواعد مذکور و معمول در طراحی نقشه‌های لچک ترنجی رعایت گردیده است. در واقع طراحان اردکانی همچون بافندگان این منطقه از دقت نظر بالایی برخوردار می‌باشند، به طوری‌که آمارهای برگرفته شده از این پژوهش نمایانگر وفاداری بیشتر طرح‌های فرش اردکان به قواعد طراحی سنتی در نسبت با طرح‌های کاشان و نائین است. اما از آن‌جا که فرش اردکان هیچ‌گاه هویتی مستقل از کاشان و نائین نداشته و همواره در سایه‌ی شهرت این مناطق بوده، نتوانسته آن‌چنان‌که باید مورد توجه و شناخت خریداران بازارهای داخلی قرار گیرد. شناسایی پیشینه فرهنگی-تاریخی استان یزد و شهرستان‌های این استان کمک می‌کند تا در آینده شاهد هویت مستقل فرش‌های این استان و به ویژه شهرستان اردکان باشیم. تا فرش اردکان نه با نام کاشان که به اسم اردکان شهرت یابد. ■

منابع

- ۱- ادواردز، سیمیل، (۱۳۶۸)، قالی ایران، ترجمه‌ی مهین دخت صبا، تهران: انجمن دوستداران کتاب.
- ۲- حسینی رضوی، فضل‌ا...، (۱۳۸۷)، تاریخ فرش (سیر تحول و تطور فرش باقی ایران)، تهران: سمت.
- ۳- دهقان، محمدعلی، (۱۳۸۵)، جغرافیای بافت قالی استان یزد، یزد: سازمان صنعت، معدن و تجارت استان یزد.
- ۴- تشکری باقی، علی اکبر، (۱۳۷۷)، مشروطیت در یزد از ورود اندیشه نوین تا کودتای سیدضیاءالدین طباطبایی (۱۲۸۵-۱۲۹۹ هجری شمسی)، یزد: مرکز یزدشناسی.
- ۵- طباطبائی اردکانی، سید محمود، (۱۳۸۱)، فرهنگ عامه‌ی اردکان، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۶- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، (۱۳۶۹)، فرهنگ جغرافیایی یزد، جلد ۸۳.
- ۷- رستگار، نازنین سادات و محمد افروز، (۱۳۸۹)، زیبایی‌شناسی قالی یزد با نگاهی به طرح و نقش و رنگ، کتاب ماه هنر، شماره‌ی ۱۴۷.
- ۸- منصورزاده، یوسف و منیره عطرگیران، (۱۳۹۳)، پژوهشی بر قالی‌های دستبافت قدیم یزد، چیدمان، شماره‌ی ۵.
- ۹- عطرگیران، منیره و یوسف منصورزاده، (۱۳۹۳)، طرح، نقش و رنگ رایج‌ترین قالی‌های واگیره‌ای یزد، باغ نظر، شماره‌ی ۳۱.
- ۱۰- طالب پور، فریده، (۱۳۸۶)، سبک‌شناسی فرش دستبافت یزد، دومین سمینار ملی تحقیقات فرش دستبافت، وزارت بازرگانی و مرکز ملی فرش ایران.
- ۱۱- عزیزی، حمید و حسن کریمی‌ان، (۱۳۹۴)، نقش بازرگانان در بافت تاریخی شهر یزد در عصر قاجار، فصلنامه‌ی علمی پژوهشی تاریخ اسلام، شماره‌ی اول.
- ۱۲- فریود، فریناز و محمد خزائی، (۱۳۸۸)، بررسی تأثیرات پیامدهای انقلاب صنعتی اروپا بر هنر صنعت نساجی ایران در دوران قاجار، رساله دکتری پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس.
- ۱۳- هاتفی اردکانی، مصطفی، (۱۳۹۵)، قالی باقی اردکان: هنری روبه فراموشی، دو هفته‌نامه روزها.
- ۱۴- پایگاه اینترنتی انجمن چارسوق کویر اردکان، (۱۳۸۸)، دومین دوره اردکان‌شناسی، مصاحبه با مصطفی هاتفی اردکانی.
- ۱۵- پایگاه اینترنتی تابناک یزد، (۱۳۹۴)، فرش دستبافت یزد در فهرست آثار جهانی، مصاحبه با محمدمهدی نبی‌زاده کد خبر: ۴۰۴۰، تاریخ انتشار: ۹۴/۳/۷.

